

POLITICA ȘI CULTURA LA ANTIM IVIREANU

ALEXANDRU DUȚU

A fost acordată, în anii din urmă, o sporită atenție relației dintre activitatea intelectuală și viață socială, așa cum se reflectă ea în opera unor cărturari reprezentativi din istoria culturii noastre. Analiza s-a oprit firesc la Stolnicul Constantin Cantacuzino și la Dimitrie Cantemir, reconstituind orizontul lor politic și cultural, firesc, deoarece viața lor s-a înscris într-o etapă de intensă efervescență intelectuală, în care istoriografia recentă a identificat o formă de cugetare și acțiune care dezvăluie personalitatea culturii române, din acest răstimp, pe plan european, precum și fundații ale civilizației noastre moderne, și a desemnat acest moment decisiv drept „umanismul civic românesc“.

Toate aceste investigații arată cât de fertilă este lumina pe care prezentul o aruncă asupra trecutului, în cercetarea istorică, alungind umbrele coborâte asupra cetăților și oamenilor. O lumină care nu readuce la o existență aparentă pe predecesorii noștri, ci înfruntă tăcerea pentru a recepta gândurile și faptele lor ; nu pentru a asista la un spectacol, ci pentru a redescoperi viață, lumina pătrunde în toate unghiurile existenței. De aceea cercetarea istorică nu se oprește la raporturile oarbe de forțe dintre grupuri ce par decapitate și nici la dialogul senin al unor frumoase doctrine fără corp, după cum nu reduce comunicarea dintre societăți la forma cea mai elementară a schimbului : trocul.

Antim Ivireanul nu își definește locul în cultura română numai în urma investigării raporturilor sale cu puterea princiară și nici prin recapitularea unor realizări în capitole de „cultură“, desprinse de capitolele dedicate vieții politice de o expunere care știe să distingă, dar nu să îmbine. A tipărit cărți înșirînd pe primele pagini cuvinte convenționale de laudă și a vorbit în public înfierînd obiceiuri trecute de alții sub tăcere ; a ieșit cu egală dîrzenie în fața autorității abuzive, fie ea investită cu mică sau mare forță de represiune. Și-a pierdut viața nu în urma unor intrigă, ci a unei coliziuni de principii și interese. Locul lui în viața societății românești și contribuția la evoluția culturii nu poate fi circumscris de un șir de inițiative luate la un moment dat sau de un

șir de cărți imprimare în decurs de câțiva ani. Reconstituirea istorică nu se poate mulțumi cu aprecieri fragmentare sau cu judecățile pătimase ale unor contemporani prinși în lupta din cercul puterii care lasă în umbră fapte mai de seamă. Activitatea lui Antim nu poate fi încorsetată în lamentarea acidulată a cronicarului brîncovenesc care deplînge turburările provocate de partea bisericească „lucrărilor politicești”, în osîndirile cronicarului fascinat de strălucirea prințului fanariot care descrie meșteșugurile viclene ale „nestîmpăratului vlădică”, dar uită să spună cu ce moarte a pierit, în ezitățile lui Mitrofan Gregoraș între dezvoltarea slăbiciunilor lui Nicolae Mavrocordat și condamnarea inițiativelor neobișnuite ale lui Antim; nici chiar în elogiul lui Del Chiaro, temperat de abținerea de a comenta procedeele politice ale ierarhului, despre care „multi multa dicunt”.

Evident, Antim nu a fost o figură ștearsă. Ne risipesc orice îndoială cuvintele sale rostite în public: „și nimeni să nu socotească din voi și să zică în inima lui: dară ce treabă are vlădica cu noi, nu-și caută vlădica lui, ci se amestecă întru ale noastre? De n-ați știut pînă acum și de n-au fost nimeni să vă învețe, iată că acum veți ști că am treabă cu toți oamenii cîți sînt în Țara Românească, de la mic pînă la mare și pînă la un copil de țîță, afară din pagini și din coia ce nu sînt de o lege cu noi; căci în seama mea v-au dat stăpînul Hristos să vă pasc sufletește, ca pre niște oi cuvîntătoare și de gîtul meu spînzură sufletele voastre și de la mine ca să vă ceară pre toți, iar nu de la alții, pînă cînd vă voi păstoriu”¹⁾.

Antim nu pune în lucrare autoritatea pe care o deține pentru a-și marca locul în societate; nu intră simplu în jocul de forțe. Autoritatea înseamnă pentru el nu numai însemnele puterii, ci responsabilitate, nu numai reliefaarea unei poziții sociale, ci posibilitatea de a interveni direct în viața societății. Cu siguranță afirmarea apăsătoare a drepturilor și obligațiile sale trebuie pusă în legătură și cu discreția, urmată de absența din viața politică a predecesorului său, Theodosie, obișnuit să consulte pentru prefețele cărților pe Stolnicul Cantacuzino și alți cărturari, să patroneze lucrul fraților Greceni, să nu manifeste inițiative neaprobată mai înainte de principe; Antim este prin formația lui un cărturar, a lucrat în tipografie, a îngrijit texte, cunoaște această muncă la fel de bine ca și laicii. Mai mult, el leagă cuvîntul de imagine, ca în acel splendid manuscris cu **Chipurile Vechiului și Noului Testament**, în prefața căruia afirmă deliberat că îmbinarea celor două limbajuri sporește capacitatea de înțelegere și de memorizare — „mai mult ne încredințăm și mai prelesne întru pomenire le putem păzi”. Asociază sculptura cu arhitectura și caligrafia cu gravura, amintind de multiplele talente ale otitorului Dragomirnei și subtilului miniaturist, Anastasie Crimca. Vorbește în public, tipărește cărți și este preocupat de învățămînt; copierea **Didahii-lor**, printre care se află și cîteva predici tip, ne îndeamnă să credem că autorul le-ar fi dorit tipărite. În ori ce caz, prezența lui marcată în domeniul comunicării culturale se înscrie într-un șir în cadrul căruia vom

regăsi pe Petru Maior și pe Veniamin Costache. Această activitate amplă și direct implicată în existența cotidiană solicită o permanentă încadrare a operei lui Antim în evoluția culturii noastre, și, cu precădere, printre contemporanii lui.

Pentru a defini contururile măcar ale acestei prezențe, istoricul are nevoie de alte texte decât cele în care cărturarul imploră divinitatea să încununeze cu ani mulți, „spre lauda politiei și folosul norodului” un principe căruia îi adresa o culegere de maxime, cu o învățătură elementară, sau cele în care retorica se împletea în vrejuri de cuvinte care înăbușesc ideile; are nevoie de scrisori, confesiuni, autobiografii, texte capabile să dezvăluie modul în care acea lume se dedubla. Din fericire, scrisorile trimise lui Constantin Brâncoveanu și pasajele în care vorbitorul întrerupe țesătura cuvintelor pentru a lăsa să țîșnească reacția lui personală, ne permit să pășim în această direcție. Un sens care se limpezește, de altfel, tot mai mult pe măsură ce ies la iveală noi scrisori ale Stolnicului Cantacuzino sau ale lui Dimitrie Cantemir, permițând istoriografiei recente să restituie o nouă imagine a trecutului viu, alta decât aceea desprinsă dintr-o dublă lectură: pentru viața publică, din lectura documentelor interne, pentru viața privată, din relatările călătorilor străini, încercare evidentă de a suprapune imaginile transmise de stații diferite de emisie. În cadrul acestei lumi care se exterioriza mai puțin decât societățile occidentale, dar nu era lipsită de expansivitatea mediteraneană, care afirma mai marcat obiectivitatea lumii și a principilor, dar fără să-și desfășoare viața într-o conformitate deplină cu acestea din urmă, care, cu siguranță, că nu prezenta separări nete de nevele culturale, ca în Franța regelui Soare, cu care Iorga compară de predicție societatea brâncovenească, aici Antim a vorbit, a scris, a înfăptuit.

Ca și contemporanii săi, el a vorbit despre „politie”, despre colectivitate și normele comportării, despre obiectivele ce trebuie să stăruie în fața oamenilor chemați să devină personalități și membrii ai unei societăți. A insistat, firesc, asupra dimensiunilor personalității, a omului care cultivându-și natura se împlinește pe sine. A abordat cu insistență problema solidarităților colective, formate ca o consecință a împlinirii personale, și determinante în viața politică și culturală.

Solidaritățile fundamentale au fost pentru Antim similare cu cele identificate de Robert Mandrou în Franța secolului XVII: familia, consolidată, ca din totdeauna, de jertfa părinților; „cadru locuinței, parohia din sat sau oraș, care a fost adesea limita orizontului uman al sedentarilor, prea puternic înrădăcinați”; grupurile sociale²⁾. Alături de aceste solidarități fundamentale, a luat în considerare solidaritățile amenințate — puterea princiară și statul. A alimentat pe primele prin cărțile tipărite, prin îndatoririle asumate de ctitoria sa, prin predici. Ascultate de principe, de boieri și orășeni, dar probabil nu de țărani, predicile au dezbătut chestiunile legate de cel de al doilea grup de solidarități; vorbitorul insistă aici asupra naturii puterii politice și asupra raporturilor sociale.

Ceea ce exercita o apăsare primejdioasă asupra vieții sociale din Țara Românească, la început de secol XVIII, era interferența puterii suzerane. Antim vorbește de „robia babilonică“, cu un aparent dublu sens, și fără ocolișuri despre „jugul păgânului“. Or, corupția, favoritismul, arbitrarul din capitala imperiului se întind ca o molimă și pătrund chiar în statul român: autoritatea principelui este amenințată de cei care reușesc să atragă de partea lor factori de răspundere din imperiu. Ca și Dimitrie Cantemir, Antim a cunoscut la fața locului viața din cetatea Epithimiei, locul tuturor poftelor, centrul al dezordinei și cruzimilor gratuite; ca și savantul său contemporan, el condamnă parvenitismul care a distrămat vechiul sistem al clientelei, întemeiat pe consolidarea unor relații firești umane, și mai ales apelul la sprijin din afară, la intervențiile demnitarilor otomani care macină autoritatea principelui. O constatare din afară, urmare a abuzurilor și presiunilor care încearcă să transforme pe principe în funcționar al imperiului, și o constatare dinăuntru, care supune unei permanente revizuirii deciziile principelui, ori de câte ori sînt defavorabile boierilor, prin apelul la pașale și viziri; ambele primesc replica întemeiată pe două serii de argumente: una tradițională, alta în consens deplin cu mișcarea intelectuală din vremea sa.

Prima replică este că puterea princiară are caracter divin, încoronarea principelui fiind echivalentă cu hirotonirea arhierască. În bună doctrină bizantină, Antim susține că principele deține o harismă, ca și mitropolitul, dar fără să opereze distincția netă din societățile occidentale, între putere temporară și spirituală: „căci cununa cea împărătească are despărțea de mitra cea arhierască și împăratul carele se nevoiește pentru binele și folosul norodului său, atîta la cele trupesti și trecătoare, cît și la cele sufletești și duhovnicești, măcar că nu are acea vrednicie arhierască, iară plata îi iaste de la Dumnezeu înlocma cu episcopii...“. Puterea temporară are o învestitură apostolică dar ea nu poate rezolva problemele care revin puterii spirituale, deși poate interveni și în chestiuni spirituale; puterea spirituală nu intervine în problemele temporale, dar cenzurează puterea laică. Aceste relații complexe nu pot fi reduse la formula inventată de o istoriografie familiarizată cu o netă separare a celor două puteri, în Occident, și aplicată, fără reticente, în tot răsăritul: „Cezaropapismul bizantin“. Chiar dacă autoritatea temporală a încălcat frecvent și vizibil domeniul rezervat al autorității spirituale, ea nu a revendicat niciodată, în țările române, harisma puterii spirituale, fie sub chipul regilor taumaturgi, fie al regilor canonizați. Bun cunoscător al doctrinei tradiționale, Antim nu confundă puterile și nu încearcă să înlocuiască autoritatea nu arareori precară a principelui prin autoritatea sa, sprijinită de cler. Dacă face un adevărat elogiu al clerului, în cunoscuta predică la 8 noiembrie, este pentru că a constatat că preoții sînt „necinstiți și obidiți“; dar nu vorbește în numele unei caste, supuse unei discipline de fier și înarmată cu cele mai eficiente precepte și metode, de vreme ce în introducerea la **Învățătura bisericească** declară presupusei lui oștiri că avea „atîta neînvățatură și

atita nedumireală, cît cunosc că nu puteți face vreun ajutor sau vreun folos ticăloasei turme". Nu în numele unui grup compact, cu un statut la fel de privilegiat ca și cel al aristocrației, dă Antim sfaturi principelui, ci în numele unor precepte care întemeiază orice autoritate: dreptatea, respectul față de om, cinstea, deoarece „Cînd într-o politie strălucește dreptatea sînt cei supuși pururea norociți". Mai mult, preceptele prind viață prin exemplul personal: cine deține autoritatea și conduce pe alții are îndatorirea de a arăta spre ce chip desăvîrșit de om se îndreaptă cei care împlinesc poruncile și îndemnurile. „Căci puterea împăraților și a domnilor iaste să prefacă și să întoarcă voința norodului, după cum vor vrea ei, și aceasta nu o pot face cu alt mijloc, fără numai, cînd vor face întii ei aceea ce pohtesc să se facă de alții".

Despre această îndatorire a deținătorilor puterii de a fi exemple de comportare, de a deveni modele de umanitate, au vorbit contemporanii lui Antim, care, mai ales cu prilejul dispariției unor personaje ilustre, au îmbinat retorica lor cu decorația barocă a lui „castrum doloris", realizată de celebri artiști ³⁾. Nu numai Bossuet, dar și Massillon, Fénelon sau Fléchier au vorbit despre pilda pe care trebuie să o dea cei mari; cei patru episcopi care nu au devenit cardinali, imortalizați în niște fîntîni, denumită de aceea „des point cardinaux", de la Saint Sulpice, au evocat înălțimea virtuții la care ajunseseră cei aflați în fruntea societății. Această virtute nu disprețuiește activitatea practică, dar nu este atît de puternic legată de munca celor mulți, ca la Antim, care-și continuă predica despre forța exemplului citînd cazul unui împărat chinez care a pus mîinile pe coarneau plugului și al lui Alexandru Macedon care a cărat lemne cu brațul. Această referire directă la activitatea cotidiană a oamenilor conduși de cei care ascultau predicile, obliga modelul de umanitate să cumuleze însușiri ale celor chemați să urmeze modelul. Nu numai lipsa unui clivaj profund între cultura promovată de clerici și cea promovată de tradițiile rurale, dar și un contact nemijlocit cu variatele aspecte ale existenței au făcut ca dezbateră în jurul modelelor de umanitate să nu se depărteze de experiența comună a obștei; or dacă acest apel la „școala vieții" a revenit frecvent la cărturarii dinainte și după el, Antim a conferit un caracter sistematic și deliberat acestui apel, prin analiza realităților concrete. În acest sens, ideea de virtute a lui Antim nu este îndepărtată de aceea a umanismului Guicciardini care scria că nu cunoaște plăcere mai mare decît aceea de a asculta un bătrîn vorbind despre lucrurile publice și civile pe „care nu le-a învățat din cărți de filosofie, ci din experiență și acțiune, care-i modul adevărat de a învăța" ⁴⁾. Afirmînd ca și contemporanii săi din alte societăți caracterul sacru al autorității, Antim concepe solidaritățile colective nu ca rezultat al infuzării idealului unora în viața cotidiană a tuturor, așa cum constată Jean Delumeau că s-a întîmplat într-o serie de societăți europene în epoca umanistă ⁵⁾, ci ca o convergență de aspirații.

Cea de a doua replică dată forțelor de dezagregare s-a întemeiat de aceea, pe virtutea deprinsă în viața colectivă. Cărturarul a cercetat

propria sa experiență, a celui care tipărise carte de învățătură și zăbovise îndelung asupra **Pildelor filosofesti traduse** de el însuși. Nu este curioasă „împăcarea“ filosofiei grecești cu doctrina creștină, în cazul unui cărturar care-l cunoștea bine pe Ioan Damaschinul, edita texte filosofice și discuta cu profesorii de la academia princiară. Se poate observa chiar o preferință a lui Antim pentru patru, cifra care desemna elementele lumii materiale, cele patru stihii, cum le discută el însuși; într-un loc expune argumente pe patru puncte, într-altul vorbește de patru pricini, aiurea de patru calități firești. Mai mult, utilizând ceea ce Ernst Robert Curtius numește „toposul umilinței“, vorbitorul lasă deoparte discuțiile teologice pentru a înfățișa norme de conduită și a dezvălui vicii care macină societatea: unul dintre ele este combătut sistematic, sistemul pîrelor, care are drept sursă duplicitatea: „Am înțeles cum că iaste obiciai de vă adunați de seară în divan și faceți puțină orăție înaintea domnului și după aceea cereți iertăciune; și măcar că nu mi s-au întimplat pînă acum să văz cu ochii, iar foarte mi-au plăcut și am fericit obiciaiul acesta...“, dar „obiciaiul iaste frumos la vedere și rău la pricepere, că nici ertăciunea ce cereți de la stăpîni nu este curată, nici aceia ce luați unul de la altul, că iaste plină de pizmă și de zavistie și plină de răutate, că nu iaste cu gînd curat“ (p. 40). Întreaga literatură umanistă europeană nu a proclamat altceva decît această congruență dintre „vedere“ și „pricepere“, dintre maniere și gîndire. Această integritate morală pe care o impune colectivității omul civilizat, „neuitîndu-se (învățătorul chemat să vindece oia cea bolnavă) nimic la zvirli-turile picioarelor ei cu carele poate să-i mijlocească și vătămarea, au la obraz, au la mîină, au la picior“, atrage unirea cugetelor, adică întărirea solidarităților amenințate, tocmai acelea care asigurau cimentul vieții sociale în „politie“. În frumosul „Cuvînt de învățătură la 26 octombrie“, unde oratorul asemuie statele cu corăbiile pe marea în furtună și întreabă cum se va scutura „această ticăloasă țară de sarcina cea grea a relelor ce o supără“, el nu va pregeta să reamintească deținătorilor puterii spusele unui filosof care a auzit bandiți rugîndu-se zeilor să-i scape de furtună: „rogu-vă, tăceți, să nu vă priceapă care cumva dumnezeii că sînteți aici, că adevărat vă va cufunda“. Înfierarea aspră a lui Antim nu are pereche în literatura epocii; cu siguranță și datorită faptului că el îndruma constant spre virtuți mai solid înrădăcinate, obținute prin „schimbarea minții“.

Eforturile de a consolida solidaritățile colective sînt recapitulate în „Așezămîntul“ ctitoriei sale dedicată slujbei ecleziastice, operei de asistență socială, învățămîntului, meșteșugului tiparului menit, cu blestem, să se perpetueze de la dascăl la ucenic pentru ca să nu piară „din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării“. Așezămîntul care reflectă cu claritate modelul de instituție culturală avut în minte de ierarh, insistă semnificativ asupra menținerii unor obiceiuri care să asigure „casei“ bun nume și să o ferească de „ponos“; acest bun nume se desprinde în concepția lui Antim din cugetul curat, din impli-

nirea preceptului „cunoaște-te pe tine însuși“, și el se înscrie în evoluția unei întregi etici-politice, regăsindu-se aidoma atât la Neagoe Basarab, cât și la frații Golești. În textele lui Antim nu am întâlnit cuvântul „patrie“ și în orice caz nu în pasajele în care ar fi putut dobîndi forța magnetică ce captează deîndată atenția în opera lui Cantemir sau a Stolnicului Cantacuzino; oratorul vorbește de „țara creștină“ și atunci cînd dorește să arate un etalon, de „politia creștinească“. În raport cu manualul cărturarului din epoca umanismului civic românesc, Antim produce „Sfaturi creștine-politice“ direct descinse din modele bizantine; cînd face istorie, pornește de la creație și trece în revistă toți „strămoșii“, deși consemnează epoca fierului separat de epoca păstoritului și stabilește concordante între istoria sacră și cea greco-romană. Crede în universalitatea tradițională, în „Europa creștină“, și de aceea este nerăbdător să scape de „jugul păgînului“ printr-o alianță cu puterea ortodoxă de la Răsărit sau cu cea catolică de la Apus. Nu numai această dublă orientare ne indică o evoluție majoră în concepția de universalitate tradițională și care-l separă de ierarhii în continuă polemică cu „papistașii“ Dositei al Ierusalimului și Hrisant Notaras, care par să fi vizat un loc în calendar; elementul nou este ponderea acordată conceptului de „țară“, de nou centru ecumenic, din care „au curs aceste patru izvoare — ale românilor, ale elinilor, ale arabilor, ale iverilor tipare“, după cum subliniază el. Cel care s-a opus constant eforturilor patriarhiilor răsăritene de a dobîndi, prin închinare, mereu noi unități, considerate în primul rînd unități economice, și a menționat expres în charta Mănăstirii Antim, „să nu s-a pus egumen vreun om strein, cu gîlceavă, adecă sveta-goreț, au sinait, au ierusalimlean, pentru multe pricini“, dintre care cea mai evidentă este dorința de independență, a căzut victima a două colosuri: imperiul otoman alarmat de rezistența opusă funcționarului său trimis pe tronul Țării Românești și patriarhia ecumenică alarmată de funcționarul care o patrona: „s-a făcut, deci, scleratul revoltant și conspirator în contra puternicei împărății“, glăsuia Gramata patriarhală.

În curentul cultural care conferă un nou sens „politiei“, — sumă de însușiri alese, dar și colectivitatea cu o conștiință de sine —, Antim pare a se situa la alt pol decît cel pe care-l marchează Radu Greceanu, atunci cînd elogiază, în Predoclovia la cronică sa, „faptele bune“ — construcții, școli, carte — ce împodobesc „patria“. Greceanu vorbește despre un principe care respinge facțiunile interesate în simpla posesiune a puterii, ca și presiunile continui ale marelui mecanism imperial, dornic să-l transforme în siujbaș prompt în a participa la toate acțiunile Înaltei Porți, pentru a se comporta ca un părinte al țării. Antim respinge cu aceeași virulență mașinațiunile facțiunilor, ca și presiunile patriarhiei ecumenice, pentru a consolida poziția unei țări cu un rol determinant în „politia creștinească“. În timp ce unul descrie operele ridicate în interior, celălalt subliniază valoarea universală a operei culturale. Virtutea, fapta realizată într-o colectivitate clar definită, are valoare universală și de aceea meritul este pretutindeni recunoscut, așa susține

Antim în apărarea lui, căci „Dumnezeu a făcut lumea slobodă pentru toți”.

Cei doi poli sînt distanțați, dar nu opuși : Radu Greceanu vorbește despre împodobirea patriei, în timp ce Antim pune în valoare pozoaba descoperită în înțelepciunea poporului român, deoarece din această sursă profundă, care adapă **Didahiile** și întreaga lui operă culturală, sînt alimentate ambele replici date forțelor de dezagregare socială. Între acești doi poli avem convingerea că poate fi reconstituită forța originală, ca și capacitatea de iradiere a umanismului român, în cadrul căruia Antim Ivireanul s-a afirmat, mai ales, prin adăugarea unui surplus de conștiință, prin răspîndirea inteligenței și frumuseții în scris și plastică, prin dezvoltarea considerabilă a sentimentului responsabilității și a demnității umane.

1 — Citatele sînt toate din Antim Ivireanul, Opere, ediție de Gabriel Ștrempel, Buc., Edit. Minerva, 1972.

2 — Vezi Robert Mandrou, Introduction à la France moderne, Essai de psychologie historique. Paris, Albin Michel, 1961, partea a doua, „Mediile sociale. Solidaritățile fundamentale. Solidaritățile amenințate și temporare”, p. 112 și următoarele.

3 — Vezi Victor L. Tapié, Barocul. Trad. de Al. Dușu, Buc., Edit. Științifică, 1969, p. 106-107.

4 — Vezi comentariile lui Eugenio Garin, L'Umanesimo italiano. Laterza, 1938, p. 210.

5 — Vezi Jean Delumeau, Leçon inaugurale faite le Jeudi 13 Février 1975 au Collège de France, Paris, 1975, no. 70.